

TUSSEN NORM EN PRAKTIJK

Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen

Between standard and practice. A survey on the legal position of women in Antwerp in the sixteenth century

By investigating sixteenth-century laws and regulations and various legal documents (lawsuits, contracts and testaments) we aim to identify and explain variations in the legal position of women in early modern Antwerp in comparison with the Northern Provinces of the Netherlands. In every day practice the prescribed 'incapable' legal status of Antwerp women – irrespective of their age or marital status – seemed to be less strictly applied. Also, the position of women in everyday legal actions did barely differ from women's position in the Northern provinces. This also applied to the exceptional position of merchant women, who were considered legally capable. Women were not merely the 'carriers' of property, but they were in fact 'creators' of property. Furthermore, widows acted as privileged protectors of their children and the family finances. The differences between theory and practice were connected with the importance of the nuclear family in sixteenth-century Antwerp; in order to maintain and preserve family units women were allowed to obtain legal competences.

'The position of women is one thing in theory, another in legal position, yet another in everyday life'.¹ Deze uitspraak van Eileen Power vat een probleem samen waarmee elke historicus wordt geconfronteerd. Vooral op het kruispunt van de rechtsgeschiedenis en de gendergeschiedenis is de vraag naar het verschil tussen norm en praktijk onontkoombaar. Uit de zestiende-eeuwse Antwerpse wetboeken kan men zich een beeld vormen van de mogelijkheden voor vrouwen dat niet overeenkomt met de impressies uit de reisverhalen, belastingskohieren, ambachtsrekeningen, boedels, huishoudjournalen, testamenten, huwelijks- en handelscontracten en persoonlijke correspondentie. De onmondige bevoogde vrouwen uit de wetteksten contrasteren scherp met de mondige vrouwen uit Guicciardini's beschrijving die zich 'ook met koop-

---

1. Eileen Power, *Medieval women* (Cambridge 1975) 5.

manschap onledig houden en hun handen en tong gebruiken in alle overige aangelegenheden die eigenlijk mannenzaken zijn'.²

Maar wat was precies het verschil tussen norm en praktijk in de rechtspositie van vrouwen? Om deze vraag te beantwoorden moeten we eerst achterhalen wat de juridische norm juist inhield. De juridische status van vrouwen was afhankelijk van hun burgerlijke status. Daarom maken we onderscheid tussen ongehuwde vrouwen, gehuwde vrouwen en weduwen. Ook de uitzonderingsstatus van de 'openbare koopvrouw' komt aan bod.

Door onderlinge vergelijking van de verschillende wetteksten die in de loop van de zestiende eeuw zijn opgesteld kunnen we mogelijke evoluties opsporen. Dat zijn veranderingen die al dan niet kunnen duiden op een restrictievere regelgeving ten opzichte van vrouwen, zoals voor de Duitse gebieden beschreven door Merry Wiesner en Barbara Hanawalt.³

Deze juridische norm gaan we vervolgens vergelijken met een juridische praktijk zoals die tot uiting kwam in de rechtszaal en het notariaatbureau. Zo willen wij achterhalen of de verschillen tussen vrouwen onderling (gehuwde, ongehuwde vrouwen en koopvrouwen) in de praktijk even groot waren als in theorie. Hierbij hoeden we ons voor de fout die Merry Wiesner historici verwijt, namelijk 'The gender inequity in most written norms and laws has been so striking, that much early women's' history involved pointing out ways in which women transcended, subverted, or ignored such restrictions, and attempting to convince readers that the situation for women was not as dreadful as the laws made it seem'.⁴ Een vergelijking hoeft niet in deze richting te gaan. Misschien was de praktijk in sommige gevallen, bijvoorbeeld voor de koopvrouwen, wel restrictiever dan de norm doet vermoeden.

Om het gevaar van generalisaties aan te tonen leek een vergelijking met het zeventiende-eeuwse Amsterdam ons het best geschikt. Beide steden waren in de gekozen perioden belangrijke handelscentra en stonden bekend om hun vrijgevochten dames. In de praktijk lijken vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen een gelijkaardige bewegingsvrijheid te hebben genoten als in de zeventiende-eeuwse Republiek. De 'speelruimte' van gehuwde Hollandse vrouwen, die aan hen de mogelijkheid bood om ondanks hun bevoogde status toch zelfstandig op te treden, was hun Antwerpse voorgangsters niet vreemd. Ariadne Schmidt heeft dit voor Holland verklaard door te stellen dat het recht – de bevoogde status van vrouwen – net zoals het politieke en sociale bestel niet

---

2. Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Amsterdam 1994, oorspronkelijke uitgave 1581) 172.

3. Barbara A. Hanawalt, *Women and work in preindustrial Europe* (Bloomington 1986); Merry E. Wiesner, *Working women in renaissance Germany* (New Brunswick 1986).

4. Merry E. Wiesner-Hanks, *Gender in history* (Malden 2001) 102-103.

dichtgetimmerd was, maar speling en ruimte voor onderhandeling vertoonde.⁵ Was dit voor Antwerpen ook het geval?

Hierbij moeten we wel rekening houden met het gevaar dat te grote generalisaties op geografisch gebied met zich meebrengen.⁶ De verschillen op wetgevend vlak tussen Holland en Brabant zijn niet verwaarloosbaar en verdienen nadere aandacht. Ongehuwde Hollandse vrouwen van boven de vijftientig waren handelingsbekwaam. Dit gold niet voor Antwerpse vrouwen, hoewel zowel in Holland als Brabant het uitzonderingsstatuut voor (al dan niet gehuwde) koopvrouwen bestond.⁷ In Antwerpen (en de rest van Brabant) vond men het kennelijk geen probleem om een ongehuwde vrouw die in haar levensonderhoud moest voorzien, onder voogdij te laten staan. Hier lijkt zich een verschil voor te doen met het Hollandse, waar een rechtsgeleerde meende dat voogdij over niet gehuwde vrouwen in strijd zou zijn met de vrijheidslievende aard van het volk.⁸

Ten slotte willen we vragen beantwoorden over de perceptie van vrouwen als eigenaars van onroerend goed en handelszaken. Waren zij, om met Martha Howell te spreken, ‘carriers or creators of property’?⁹ Werden zij slechts beschouwd als ‘doorgeefluiken’, waarlangs het bezit op weg van vader naar (schoon)zoon even een omweg maakte, of waren zij volwaardige deelnemers aan het economische proces die bezit konden verwerven en vermeerderen op eigen naam en verantwoordelijkheid?

Bronnen

Als bron voor de wettelijke norm van de rechtspositie van vrouwen en de evolutie daarvan, beschikken we voor Antwerpen over liefst vier *costuimboeken* of verzamelde stedelijke wetteksten voor de tweede helft van de zestiende eeuw.¹⁰

5. Ariadne Schmidt, ‘Zelfstandig en bevoegd: de speelruimte van vrouwen rond 1650’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003) 33.

6. Voor 1540 lag de participatiegraad van vrouwen in de ambachten in Gent veel lager dan in Antwerpen. Na 1540 liep het min of meer gelijk. Johan Dambruyne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002) 258-262.

7. J. Gilissen, ‘Le statut de la femme dans l’ancien droit belge’, in: *Recueils de la société Jean Bodin. 12: La Femme II* (Brussel 1962) 260; Jan Willem Bosch, ‘Le statut de la femme dans les Pays-Bas septentrionaux’, in: *Ibidem*, 323-346.

8. Simon van Leeuwen, geciteerd in Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de gouden eeuw* (Amsterdam 2001) 63-64.

9. Martha C. Howell, *The marriage exchange* (Chicago 1998) 233-234.

10. *Costuymen Antiquissimae* (1545); *In Antiquis* (1570); *Impressae* (1582); *Compilatae* (1607).

Voor het achterhalen van verschillen met de juridische praktijk gebruiken we voornamelijk de civiele rechtspraak, die het rechtskader aangaf waarbinnen vrouwen bezittingen konden kopen, verkopen en verhandelen, wettelijke handelingen stellen, met en zonder voogd, ouderlijke macht uitoefenen over hun kinderen, immobilia, goederen en geldsommen erven of nalaten, en andere financiële transacties uitvoeren.¹¹ Deze bron is niet vrij van problemen: beide partijen probeerden immers hun argumenten zo veel mogelijk te conformeren aan de wetgeving en de heersende opvattingen om zo hun gelijk te behalen. De persoonlijke stem gaat verloren door het wijd verbreide gebruik van ‘procureurs’, professionelen in het hanteren van juridische taal en het manipuleren van de rechtbank. Desondanks kunnen we uit de vonnissen opmaken of de letter van de wet gevolgd werd, of dat andere overwegingen zwaarder wogen.

In de notariaatsminuten zijn het ook niet de vrouwen die het woord voeren (want de notaris acteerde en dus formuleerde) maar er waren minder vast omlijnde regels waaraan men zich diende te houden.¹² Deze bron is praktisch niet ontsloten. Om tijd te besparen hebben we ons beperkt tot de enige notarissen wier minuten op steekkaart zijn opgenomen voor de onderzochte periode, namelijk de gebroeders Fabri en daarnaast de bronnenuitgave van Strieder.¹³

Voorts van belang zijn de certificatieboeken, waarin individuele handelstransacties werden opgetekend. Dit waren enkel transacties waarvoor een contract was vereist, dus geen dagelijkse aankopen. Onder meer ‘koopvrouwen’ lieten contracten registreren. Zo kunnen we nagaan of die status voldoende professionele identiteit verleende. Deze documenten zijn ontsloten op onderwerp en op naam, maar enkel voor de jaren 1509 tot en met 1570 (en 1584 als alleenstaand jaar).¹⁴

De keuze van de behandelde rechtszaken, notariaatsakten en zakencontracten is gebaseerd op vrouwen van wie we de sociaal-economische positie kennen dankzij de uitzonderingsbelastingen van het decennium 1574-1584.¹⁵

11. Merry E. Wiesner, *Gender, church and state in early modern Germany* (Londen en New York 1998) 84.

12. Dini M. Helmers, ‘Huyskrakeelen, verregaande mishandelingen, malicieuse deserteie en schandelijke conversatie. Scheiden in Amsterdam in de tweede helft van de achttiende eeuw’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 5.

13. Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Notariaat, 1473-1476; Jacob Strieder, *Aus Antwerpner Notariatsarchiven* (Wiesbaden 1962).

14. SAA, Certificatieboeken 3 (1509)-31 (1570) en 45 (1584) en de bronnenuitgave van Renée Doehaerd, *Études Anversoises. Documents sur le commerce international à Anvers* (Parijs 1962), maar enkel bruikbaar voor de eerste jaren, tot 1513. De koopvrouwen werden opgespoord op onderwerp (‘coopwif’) of op naam van de vrouwelijke incomelingen van het meerseniersambacht (1515-1585). ocmw-Archief Antwerpen, Godshuizen, nr. 82 (1515-1538), nr. 83 (1538-1573, en nr. 84 (1573-1585).

15. Laura Van Aert, ‘Van appels tot zeemleer. Koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw’ (Brussel 2002) 32.

Als resultaat daarvan komen de meeste processen uit de laatste twee decennia van de zestiende eeuw.¹⁶

De juridische norm

In Antwerpen, net zoals elders in Brabant en in het Luikse, was elke vrouw, zelfs ongehuwd, wettelijk onbekwaam. Zij kon zich slechts contractueel verbinden door tussenkomst van haar echtgenoot, of bij diens afwezigheid van een mannelijke momboor, en voor de schepenbank.¹⁷ Hier zien we het eerste en tevens het grootste contrast in juridische norm met het zeventiende-eeuwse Amsterdam, waar meerderjarige alleenstaande vrouwen en weduwen niet onbekwaam werden geacht.

Een vrouw kon geen openbaar ambt bekleden, noch advocaat of procureur zijn. Maar zij kon wel haar eigen zaak verdedigen of optreden als voogd van haar kinderen.¹⁸ Zij konden, zelfs gehuwd, alleen huwelijkscontracten en testamenten afsluiten zonder mannelijke inmenging of toestemming, net zoals in het zeventiende-eeuwse Holland.¹⁹ Vrouwen konden in de verschillende Brabantse steden wel het burgerschap kopen en lid worden van sommige ambachten. Noch in Antwerpen, noch in 's-Hertogenbosch zijn er sporen gevonden van een systematische uitsluiting van vrouwen uit de ambachten in de loop der tijd.²⁰ Dit in tegenstelling tot de Duitse gebieden.²¹ Met betrekking tot het erfrecht van roerende en van allodiale onroerende goederen werd de gelijkheid tussen beide seksen overal aanvaard.²²

16. SAA, Processen, klapper in de leeszaal. Andere bronnen zoals schepenregisters, rekestboeken en weesmeesterboeken zijn te omvangrijk en gebrekkig ontsloten gebleken om in hier op te nemen, maar zijn zeker het onderzoeken waard.

17. *Costuymen Antiquissimae* (1545), VI, 2-3; In *Antiquis* (1570), XXI, 562-564; *Impressae* (1582), XXV, 2; *Compilatae* (1607), 2de deel.

18. J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht. III. Geschiedenis van het privaatrecht* (Antwerpen 1986-89) 555; Gilissen, 'Le statut de la femme', 260.

19. *Antiquissimae*, VI, 3; XI, 27; XII, 1; *Impressae*, XLI, 25; XLVI, 6; *Compilatae*, I, 4; Schmidt, *Overleven na de dood*, 59-60.

20. Van Aert, 'Van appelen tot zeemleer', 117; Aart Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden in vroegmodern 's-Hertogenbosch', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) 151.

21. Wiesner, *Working Women*.

22. Gilissen, *Historische inleiding*, 558-559. De gelijkheid van de seksen in het erfrecht was ook in Vlaanderen (Gent en Brugge) van kracht. Daardoor behield de vrouw haar waarde in de familiestrategie en was haar huwelijk niet erg verschillend van dat van haar mannelijke familielieden. Marianne Danneel, 'Gender and life course in the Late Medieval Flemish town', in: Wim Blockmans, e.a. (eds.) *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Preve-nier* (Leuven 1999) 233.

Volgens de algemene regel stond de gehuwde vrouw onder het gezag van haar echtgenoot, haar natuurlijke momboor. In principe kon zij geen contracten afsluiten, noch juridische actie ondernemen zonder zijn medeweten en toestemming, noch haar eigen goederen beheren. Al deze zaken mocht ze echter wel bij afwezigheid (of zwakzinnigheid) van haar echtgenoot of als hij verzaakte in zijn behartiging van haar belangen.²³ In Holland werden de stedelijke overheden ook vaak bereid gevonden om deze ‘onbestorven weduwen’ te machtigen.²⁴

De echtgenoot daarentegen mocht zijn vrouw voor de rechtbank verdedigen zonder haar toestemming of procuratie.²⁵ Hij beheerde haar goederen maar kon niets verkopen of verpanden zonder haar uitdrukkelijke toestemming. Dit gold ook de gemeenschappelijke onroerende goederen, die tijdens het huwelijk waren vergaard, maar niet de roerende.²⁶ In Holland daarentegen kon een man de gemeenschappelijke goederen en zelfs de persoonlijke bezittingen van zijn vrouw verkopen zonder het medeweten, laat staan de instemming, van zijn vrouw.²⁷ De erfelijke eigendommen van gehuwde vrouwen werden in het Zuiden schijnbaar beter beschermd dan in het Noorden.

Alle Nederlandse gehuwde vrouwen, zowel in Brabant als in Holland, mochten enkel contracten sluiten en schulden aangaan voor de benodigdheden van het huishouden (drank, voedsel, kleding, enzovoort).²⁸ De schulden die de echtgenoten hadden gemaakt voor hun huwelijk vielen binnen de gemeenschap. De renten, een vaak aanzienlijke bron van inkomsten voor de meer goeoden, werden daar te Antwerpen echter niet toe gerekend.²⁹

Het principe van de onmondigheid van de gehuwde vrouw, hield in dat men haar niet kon aanklagen, laat staan arresteren, voor schulden van haar

23. Andere uitzonderingen: zij mocht zich altijd verdedigen als ze beschuldigd werd van een misdaad; zij mocht degenen aanklagen die haar beledigd hadden; en zij mocht tegen haar echtgenoot procederen om een nietigverklaring van het huwelijk of een scheiding van goederen en lichaam te verkrijgen. *Antiquissimae*, IV, 6; XI, 48; *Impressae*, XLI, 13, 23-30; *Compilatae*, I, 20, 39-40, 61.

24. Danielle van den Heuvel, ‘Bij uijtlandigheijt van haar man’. *Echtgenotes van VOC-zee-lieden aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam 2004).

25. *Impressae*, XXV, 13.

26. *Antiquissimae*, IV, 7; XI, 22-23; *Impressae*, XLI, 14-17. De gemeenschappelijke goederen waren deelbaar half en half, tenzij anders vermeld in het huwelijkscontract. Om haar onroerende goederen te verkopen, moest de vrouw met een vreemde momboor en voor de schepenbank haar echtgenoot daar officieel de toestemming toe geven. *Compilatae*, I, 21, 26, 29, 34, 38. Ook in Vlaanderen (Gent) kon een man geen onroerende goederen verkopen zonder de actieve medewerking van zijn vrouw. David Nicholas, *The domestic life of a medieval city: women, children, and the family in fourteenth-century Ghent* (Lincoln en Londen 1988) 78.

27. Bosch, ‘Le statut de la femme’, 333; Schmidt, *Overleven na de dood*, 59.

28. *Antiquissimae*, XI, 36; *Impressae*, XLI, 34.

29. Tenzij beide echtgenoten vermeld stonden. *Antiquissimae*, XI, 24; *Compilatae*, I, 33.

echtgenoot. Als de man failliet werd verklaard, kon de vrouw haar inbreng en haar aandeel van de eigendommen die tijdens het huwelijk werden verworven, recupereren, zonder een scheiding van goederen aan te vragen.³⁰ Maar zij diende wel over een voogd te beschikken, als zij zich wilde verbinden ten voordele van haar echtgenoot of zich borg wilde stellen voor hem.³¹

De enige schenking die echtelieden elkaar tijdens hun huwelijk konden doen, was het vruchtgebruik van het echtelijke huis voor de langstlevende echtgenoot, ongeacht het al dan niet accepteren van de erfenis. De weduwe had bovendien altijd recht op een aantal persoonlijke zaken, zoals haar beste jurk, haar juwelen, haar ceintuur, het beste bed, de beste lakens, de beste stoel en een van elk keuken- of huishoudinstrument.³²

Antwerpse ongehuwde meerderjarige vrouwen (vrouwen van 25 jaar en ouder) en zelfs weduwen waren wettelijk gezien eveneens onbekwaam contracten en andere verbintenissen aan te gaan.³³ Dit in tegenstelling tot Holland, waar zij wel handelingsbekwaam waren en contracten konden opstellen, op eigen initiatief en zelfstandig in rechte verschijnen en hun eigen goederen beheren.³⁴ Weliswaar stonden Brabantse weduwen en gescheiden vrouwen volgens hetzelfde statuut niet onder iemands permanent gezag, maar voor specifieke problemen dienden telkens tijdelijke momboors te worden aangesteld. Bij gebrek aan een echtgenoot, trad een mannelijk familielid als voogd voor contracten op, of werd een 'vreemde' momboor (geen familielid) aangewezen door de schepenbank. Dit was echter niet van toepassing op huwelijkscontracten, testamenten, codicillen en donaties na een sterfgeval gedaan door een vrouw van twaalf jaar of meer, zelfs zonder voor de schepenbank te zijn gekomen.³⁵

Een weduwe kon de zaak (werkplaats of winkel) van haar man voortzetten, alleen of met de hulp van een knecht, zonder zich hoeven in te schrijven in het ambacht in kwestie.³⁶ Dit 'weduwerecht' was ook bekend in Holland en in grote delen van Europa.³⁷

---

30. *Impressae*, xli, 37.

31. *Antiquissimae*, vi, 4; *Impressae*, xli, 36.

32. *Antiquissimae*, xii, 22. De weduwnaar had vergelijkbare rechten. *Antiquissimae*, xiiii, 10; *Impressae*, xli, 100-106 (276-294); *Compilatae*, i, 228 (172-192).

33. *Impressae*, xliii, i; *Compilatae*, deel 2, iii, i.

34. Bosch, 'Le statut de la femme', 323-346; Schmidt, *Overleven na de dood*, 62.

35. *Impressae*, xlii, 2-4; xlii, 6; *Compilatae*, iii, 3-4. De contracten werden afgesloten om kinderen van een vorig huwelijk, toekomstige kinderen en de bezittingen van beide families te beschermen. Ook de rechten van de vrouw konden worden geëxpliciteerd. *Antiquissimae*, xi, i e.v.; *Impressae*, xli, i-3, 50-99.

36. *Impressae*, li, 3.

37. Schmidt, *Overleven na de dood*.

De ouderlijke macht werd gedeeld door de echtgenoten. Bij overlijden van de vader oefende de moeder alleen de ouderlijke macht uit (net zoals voor een kind van ongehuwde ouders). Een voogd werd niet opgelegd. Bij tijdelijke of permanente afwezigheid van de vader kon de moeder of grootmoeder een momboor aanduiden voor de kinderen, zonder inmenging van de stadsmagistraat. Een tweede huwelijk veranderde niets aan het voogdijschap van een vrouw over haar kinderen.³⁸ Een weduwe in de Noordelijke Nederlanden verloor het voogdijschap als ze hertrouwde.³⁹ In Antwerpen meer dan in Amsterdam beschouwde de wet de moeder als hoedster van haar kinderen, én van de eigendommen van de kinderen. De macht van de moeder-weduwe lijkt bijna grenzeloos. Het kerngezin, of wat er van overbleef, primeerde boven alles. Noch bij de gehuwde, noch bij de alleenstaande vrouw was er sprake van een 'vernauwing' van de (juridische) mogelijkheden in de loop van de zestiende eeuw.

De uitzondering: de koopvrouw

Op de handelingsonbekwame status van vrouwen bestond een belangrijke uitzondering: de 'koopvrouw'. Zij kon zelfstandig contracten afsluiten, zonder welke bevoogding dan ook. Een 'koopvrouw' werd gedefinieerd als een vrouw die openlijk en regelmatig handel dreef. Het moest haar erkende beroepsactiviteit zijn, een geïsoleerde transactie was niet voldoende. Als ze gehuwd was, diende haar handel met instemming, maar onafhankelijk van die van haar echtgenoot te geschieden.⁴⁰ Deze instemming werd verondersteld impliciet te zijn gegeven, net zoals in Leiden.⁴¹ Beschikte ze slechts over een hoekje in de winkel van haar man, of dreef ze dezelfde handel als hij, dan werd ze niet beschouwd als 'openbare koopvrouw' maar als plaatsvervanger voor haar man: alle verplichtingen die ze aanging, waren eigenlijk haar mans verplichtingen, waarvoor zij niet aansprakelijk kon worden gesteld. Niettemin werd een vrouw die deelnam aan de zaken van haar man, medeverantwoordelijk geacht in geval van faillissement.⁴²

De ongehuwde koopvrouw had geen impliciete, noch expliciete toestemming nodig, zolang ze, net als haar gehuwde collegae, voor haar persoonlijke transacties (vooral immobilia) beroep deed op een mannelijke voogd.⁴³ De vrijheden van koopvrouwen waren enkel van toepassing op hun handelscontracten en hun handelswaar, niet op hun persoonlijke bezittingen, waarvoor ze

---

38. Gilissen, 'Le statut de la femme', 262-264, 269, 302-303, 306.

39. Bosch, 'Le statut de la femme' 332.

40. *Antiquissimae*, XI, 33; *Impressae*, XXV, 2; XLI, 40.

41. Schmidt, *Overleven na de dood* 60.

42. *Antiquissimae*, XI, 32; *Impressae*, XLI, 39, 42.

43. *Antiquissimae*, XI, 41 en 49.

nog steeds beroep moesten doen op een man (echtgenoot of andere) en de schepenbank.⁴⁴

De Antwerpse koopvrouw was volledig aansprakelijk voor de verplichtingen, contracten, schulden en dergelijke die voortvloeiden uit haar handelsactiviteiten.⁴⁵ Haar persoonlijke goederen werden hier echter niet door getroffen hoewel de gehuwde koopvrouw, om zich te verbinden, als waarborg zowel haar eigen goederen, als die uit de gemeenschap, en zelfs die van haar echtgenoot aanwendde.⁴⁶ De echtgenoot was mede aansprakelijk omdat volgens de regels de vrouw enkel handel kon drijven met zijn (stilzwijgende) toestemming. De openbare koopvrouw, al dan niet voorzien van een echtgenoot, kon echter wel gearresteerd worden wegens te hoog oplopende schulden in tegenstelling tot de geldende regel van toepassing op getrouwde vrouwen.⁴⁷

In Holland was de uitzonderingsregel voor de 'openbare koopvrouw' enkel noodzakelijk voor gehuwde vrouwen, aangezien ongehuwde vrouwen ontvoegd waren (dus handel konden drijven). In de oudste stedelijke ordonnances mocht ze enkel bepaalde beroepen uitoefenen. Vanaf de zestiende eeuw echter was de regel van toepassing op alle 'openbare neeringe en koopmanschappen', net zoals in Antwerpen.⁴⁸

De redenen voor de uitzonderingsstatus van de openbare koopvrouw zijn niet helemaal duidelijk. Was het om vrouwen economische mogelijkheden te bieden of om mannen te beschermen voor de schulden van hun ondernemende echtgenotes?⁴⁹ Dat laatste gaat voor Antwerpen al niet op, want de echtgenoot bleef niet buiten schot. Pragmatische redenen, om bevoogde vrouwen meer economische mogelijkheden te bieden, zoals geopperd door Danielle van den Heuvel, lijken ons ook niet waarschijnlijk. Vrouwen uit lagere sociale

44. *Antiquissimae*, XI, 49; *Impressae*, XLI, 41.

45. *Antiquissimae*, XI, 34; *Impressae*, XLI, 43.

46. *Antiquissimae*, XI, 54; In *Antiquis* (1570); *Impressae* 1582 (XLI, 43); *Compilatae* 1607 (2de deel, I, 73).

47. Gilissen, 'Le statut de la femme', 296-298.

48. Over het Amsterdamse geval is er heel wat verwarring ontstaan omdat in de keure van 1495 enkel 'zij die drapenieren of herberge houden' worden vermeld. Andere koopmanschappen zouden gesloten zijn wegens conflicten met 'vreemde' (buitenlandse) handelaars. Maar Danielle van den Heuvel heeft aangetoond dat iets verder in de keure staat, als men toch handel wil drijven met vrouwen, het op eigen risico is. Met andere woorden, vrouwen mochten alle handel drijven die ze wilden, maar als er problemen rezen kon de *andere* partij niet gaan klagen bij het stadsbestuur. Deze interpretatie wordt trouwens bevestigd door de keure van 1644, die alle koopmanschappen open laat. Danielle van den Heuvel, *The capacity and incapacity of married female traders in the Northern Netherlands: an exploration of the legal status of female public vendor* (paper gepresenteerd op de Economic History of the Low Countries conference, 18-19 november 2004, Antwerpen) 5-7.

49. Anne Laurence, 'How free were English women in the 17th century?', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (eds.), *Women of the Golden Age: an international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 134.

groepen hebben altijd gewerkt en vaker dan voordien aangenomen, onafhankelijk van hun echtgenoten of vaders.⁵⁰ Enkel een minderheid, zowel in Antwerpen als in Amsterdam, was in de (klein)handel actief. Maar vrouwen werkzaam in de nijverheid hoefden doorgaans geen inkopen te doen, of contracten te sluiten, met andere woorden zij hadden geen handelingsbekwame status nodig voor het uitoefenen van hun werk. Vrouwen in de handel echter ondervonden échte belemmeringen van hun bevoogde status.⁵¹ Dit zou kunnen wijzen op een vergroting van de economische mogelijkheden van vrouwen. Maar deze ontvoogde status wijst niet zo zeer op de mogelijkheid geld te verdienen dan wel op verantwoordelijkheid voor aangegane schulden. Dus lijkt de koopvrouwenstatus eerder bedoeld als een bescherming voor de klanten en handelspartner(s), in plaats van voor de vrouw zelf of voor haar echtgenoot. Een handeldrijvende vrouw kon zich zo niet meer onttrekken aan haar verplichtingen ten opzichte van haar klanten of handelscontacten, iets wat ze wel kon als bevoogde vrouw. Vrouwen helemaal verbieden handel te drijven was onhoudbaar, vooral in een commercieel centrum als Antwerpen. Maar ook elders waren vrouwen actief in de commerciële sector. Eén van de oorzaken was dat dit beroep geen formele training, noch grote investeringen vereiste, ideaal voor vrouwen dus.⁵²

Bij de koopvrouw kan men geen enkele evolutie in status achterhalen in de loop van de zestiende eeuw, noch een ‘verbreding’ zoals Danielle van den Heuvel het beschrijft voor de Noordelijke Nederlanden, noch een ‘vernauwing’ zoals Merry Wiesner er één vindt voor de Duitse gebieden.⁵³

Vrouwen in de rechtszaal

Om na te gaan of de wetteksten ook in de praktijk werden nageleefd, zijn de bewaard gebleven processtukken van onschatbare waarde. Hierbij onderzocht ik niet de mogelijke overtredingen die de aanleiding vormden tot een proces (met andere woorden de inhoud), maar wel de rol en de proceduremogelijkheden van vrouwen in deze processen.

Uit de processtukken blijkt alleszins dat de wetteksten niet altijd even nauwgezet werden gevolgd. Niet elke alleenstaande vrouw kreeg de in principe voorgeschreven voogd toegewezen. De weduwe van Peeter Mertens, Mar-

---

50. Ad Knotter, ‘Problemen van de *family economy*. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa’, in: Michiel Baud en Theo Engelen (eds.), *Samen vrouwen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 35-71.

51. Schmidt, *Overleven na de dood*, 67, 71-72.

52. Van Aert, ‘Van appels tot zeemleer’, 21-31.

53. Van den Heuvel, ‘The capacity and incapacity’, 8; Wiesner, *Gender, church and state*, 81-93.

griete Meyererts, verdedigde zich, alleen, in een zaak betreffende de verkoop van gronden te Sele, tegen onder andere ‘... Jacop de Beule ter cause van synder huysvrouw (...) en Magdalena van Wesenpuele over haer selven...’.⁵⁴ Ook Agnes de Cambri, weduwe van Jacques de Lengaigne, kreeg geen momboor toegewezen. In drie processen over huizen als onderpand voor rentes, handelde ze alleen.⁵⁵

Als er toch een voogd werd aangesteld, was dat soms meer voor de vorm dan om ook echt actief de zaak van de vrouw te behartigen. Een sprekend voorbeeld is de vrouwe van Hove, die in 1594 een proces aanspannen tegen Agnes de Cambri, de weduwe van Jacques de Lengaigne. Om haar zaak te verdedigen kreeg Johanna de Hond, echtgenote van Marttens van Hove, wegens afwezigheid van haar man, een momboor toegewezen door de magistraat, net zoals haar kinderen. Maar die voogden komen in de rest van het proces niet meer ter sprake. Johanna de Hond beschikte echter over een geschreven volmacht van haar echtgenoot, die haar machtigde alles te doen wat zij nodig achtte tijdens diens afwezigheid. Dit soort volmachten kwam in de Lage Landen regelmatig voor en was heel belangrijk voor vrouwen wier man langdurig afwezig was.⁵⁶ Johanna de Hond werd door zowel haar echtgenoot als door de magistraat beschouwd als wettelijke toezichtster op de bezittingen van haar minderjarige kinderen en kleinkinderen. Uiteindelijk blijkt dat alle beslissingsmacht bij haar lag en dat de momboors enkel voor de vorm waren aangesteld.⁵⁷ Het in de Noordelijke Nederlanden vaak voorkomend probleem van de onbestorven weduwe ben ik in Antwerpen niet tegengekomen, maar de situatie van Johanna de Hond lijkt me vergelijkbaar: ze kreeg de toestemming van zowel haar echtgenoot als van de rechtbank om zonder man juridisch op te treden.⁵⁸

Anderzijds probeerden de vrouwen soms listig hun onmondig statuut in hun voordeel om te buigen, wat niet altijd werd geaccepteerd, zoals blijkt uit het geval van Clara de Mangeleer, de weduwe van Jan Colijn. Zij maakte zelf officieel geen deel uit van de handelscompagnie van wijlen haar echtgenoot. Daarom was zij van mening dat zij niet aansprakelijk kon worden gesteld voor

---

54. SAA, Processen M10398 (1585). Weduwe Mertens behoorde tot de lager getaxeerden (1,5 gulden/maand in 1584-85), desondanks bezat zij grond buiten de stad. SAA, Rekenkamer 2420-20r°.

55. SAA, Processen, D5116 (1594), W312 (1584-87) en S462 (1585). Agnes de Cambri was welgesteld: in 1584-85 betaalde ze 8 gulden belasting per maand en in 1579 behoorde haar man, koopman, bij de enkele honderden rijkste poorters van Antwerpen. SAA, Rekenkamer 1823, 2427-22v° en 2439-82r°.

56. Schmidt, *Overleven na de dood* 69.

57. SAA, Processen, D5116 (1594).

58. Manon van der Heijden, ‘Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de VOC (1602-1750)’, in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (eds.) *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers 1600-1800* (Amsterdam 2002) 195-196.

schulden van de compagnie, zelfs al had zij ze aangegaan na het overlijden van haar man. Deze argumentatie werd niet aanvaard en Clara de Mangeleer werd in het ongelijk gesteld.⁵⁹

Voor het overige waren vrouwen in de financiële wereld actief net zoals hun mannelijke tegenhangers, en dat ongeacht hun burgerlijke staat.⁶⁰ Zowel weduwen als ongehuwde of gehuwde vrouwen kregen te maken met leningen en renten.⁶¹ Opvallend veel processen werden er gevoerd over nalatenschappen of het niet-betalen van de schulden van de overledene.⁶² Maar dat was niet specifiek iets waar alleen weduwen mee geconfronteerd werden, ook veel 'kinderen van' dienden zich te verweren in zulke processen. De vrouwen stonden er op dat wat bijvoorbeeld voor weduwen gold, ook voor de kinderen van een overledene zou gelden.⁶³ Die 'kinderen' waren vaak volwassen zonen die de zaak van vader voortzetten.

Vrouwen konden perfect de financiële belangen van hun kinderen verdedigen, zonder daarvoor een voogd nodig te hebben: Mayken Peeters spande in 1580 een vaderschapsproces aan, zonder voogd, waarin zij erkenning en alimentatie eiste van Hans de Witte, kleermaker.⁶⁴ Alimentatie voor kinderen van gescheiden of ongehuwde moeders kwam in de Republiek ook vaak voor.⁶⁵ De strijd voor de rechten van hun kinderen legde moeders trouwens geen windeieren. Dit blijkt ook uit de (minstens) drie rechtszaken die Marie Shertogen samen met opeenvolgende echtgenoten voerde tegen de voogden van haar kinderen uit haar vorige huwelijken.⁶⁶ Telkens vroeg en kreeg deze toch al gefortuneerde vrouw meer onderhoudsgeld voor de kinderen.⁶⁷ Voor het beheren van de nalatenschap van de kinderen genoot de moeder-weduwe, zelfs als zij hertrouwde, meer vertrouwen dan de 'vreemde' momboor. De macht van

---

59. SAA, Processen, S278 (1599). Clara, koopvrouw, lijwatiersweduwe, 20 gulden/maand in 1584-85. SAA, N1474-488r°; R2287-32r°; R2427-30v°; R2439-86v°. Gelijkaardige gevallen van misbruik van onmondigheid vindt men ook in het 14de eeuwse Gent. Nicholas, *The domestic life*, 80.

60. In Engeland, waar 'femme soles' (= weduwen, alleenstaande vrouwen en koopvrouwen), rechtsgeldigheid hadden, maar gehuwde vrouwen onder 'coverture' vielen, vindt men vooral de eerste groep terug in rechtszaken met een economische van grondslag, terwijl gehuwde vrouwen dat soort zaken aan hun man overlieten (tenzij ze hem met behulp van familieleden een proces aandeden) en vooral rechtszaken aanspanden ter verdediging van hun goede naam. Laura Gowing, *Domestic dangers: women, words and sex in early modern London* (Oxford 1998) 263-276.

61. SAA, Processen, H7929 (1586); S477 (1589); S239 (1597); B1827 (1592).

62. SAA, Processen, A129 (20.08.1586).

63. 'dat een weduwe, al en hadde sy maar eenen houten lepel van heurs mans goeden aenveert oft versteken, is schuldich ende gehouden alle syne schulden te betalen'. SAA, Processen, N131.

64. SAA, Processen, P342 (1580).

65. Helmers, 'Huyskrakeelen', 21-22

66. SAA, Processen, S644 (1580), W341 (1584), S42 (1587).

de moeder-weduwe, was ondanks haar – in theorie – onmondig statuut zeer groot. Zij stond dan wel onder toezicht, maar kreeg, wat de kinderen en hun nalatenschap betreft, een grote handelingsvrijheid die zowel positieve als negatieve resultaten kon hebben.

Uit de processen komen vrouwen dus naar voren als relatief gelijkwaardig aan mannen. In bepaalde gevallen echter wordt de algemene stelregel van de onmondige vrouw extra benadrukt. Anna van Deventer kreeg wel expliciet twee momboors toegewezen, toen zij haar contract met Hans Peemans, dat hen partners in een handelscompagnie had gemaakt, nietig wilde laten verklaren.⁶⁸ Deze situatie vindt men ook terug bij de notaris en roept vragen op. Het verbreken van handelscontracten schijnt serieuzer te worden genomen dan alle andere zaken. Men lijkt alle juridische ambivalentie te willen vermijden en daarom de in het algemeen zwakkere wettelijke partner – de vrouw – te laten vertegenwoordigen door juridisch sterkere entiteiten – mannen – zelfs als de letter van de wet er niet om vraagt.

Deze praktijk verschilt veel minder van de Hollandse dan de norm had kunnen doen vermoeden: ook in Leiden zien we alle – in theorie – handelingsbekwame weduwen in de rechtszaal optreden met een voogd. Deze ad hoc voor de duur van de rechtsgang aangestelde voogd, hield zich vermoedelijk afzijdig en lijkt – net zoals in Antwerpen – eerder als ‘formaliteit’ aanwezig te zijn geweest.⁶⁹

Vrouwen bij de notaris

Een minder confronterende juridische en maatschappelijke werkelijkheid vinden we in de notariaatsdocumenten (testamenten, huwelijks- en andere contracten). Het costumiere recht bepaalde dat een echtpaar, zowel gezamenlijk als elk apart, een testament kon laten opstellen. Dit kon ook in Holland.⁷⁰ Het vertrouwen dat mannen in hun echtgenotes hadden, kwam vaak tot uiting in het testament, waarin ze hun vrouw tot universele erfgenaam aanduidden en haar de zorg voor de kinderen en hun erfenis toevertrouwden.⁷¹

67. 124 gulden per jaar per kind. SAA, Processen, S42 (1587). Terwijl zij in 1584-85 maar liefst 45 gulden per maand betaalde. SAA, PK664 regbk1584-30r°; R2418-48v°; R2430-42r°; R2440-25r°.

68. SAA, Processen, P312 (1585).

69. Schmidt, *Overleven na de dood*, 64-66

70. Schmidt, *Overleven na de dood*, 113

71. Michiel Hugens stelde midden zeventiende eeuw zijn echtgenote, Elisabeth Moretus, aan als ‘oppertestamentelijke momboirisse’ over hun dochter Joanna Catharina. Carolien De Staelen, ‘Levenswijze en consumptiepatroon van een Antwerpse weduwe. Het huishoudjournaal van Elisabeth Moretus (1664-1675)’, (Gent 2002) 74-75, 83.

Vele testamenten werden voor vrouwen alleen opgesteld.⁷² Meer nog werden er opgesteld door echtparen.⁷³ Een goed voorbeeld is het testament van Wynant van Duysborch en zijn vrouw Katharina Leeck, wonende te Londen. Dit brengt ons bij de vanuit genderperspectief intrigerende huwelijkscontracten en handelsovereenkomsten. Want vier weken na het opstellen, overlijdt Wynant. Zijn weduwe, Katharina Leeck, zal samen met Anna Janssen, de weduwe van Wynants vader, Henryck van Duysborch, de handelsovereenkomst die was afgesloten tussen vader en zoon voortzetten.⁷⁴

Huwelijkscontracten waren ook in het buitenland bekend.⁷⁵ Hierin werden de rechten (en de plichten) van beide echtgenoten ten opzichte van elkaar en vooral van wederzijdse bezittingen omschreven en gegarandeerd, en vooral de handelingsvrijheid van de vrouw binnen het huwelijk werd geëxpliciteerd.⁷⁶ Als het voor één van beide echtelieden niet het eerste huwelijk was, werden de rechten van de kinderen uit het vorige huwelijk mede vastgelegd. De nieuwe stiefouder werd tegelijkertijd beschermd tegen buitennissige eisen van die kinderen, indien hun natuurlijke ouder eerst zou overlijden.⁷⁷ Om alle discussies te voorkomen, lieten sommige toekomstige echtelieden een inventaris van hun bezittingen opmaken, waarin roerende en onroerende goederen, maar vooral handelskapitaal werden geanalyseerd, met inbegrip van de schulden die hij of zij nog had uitstaan en van wat men hem of haar verschuldigd was.⁷⁸

Een ander soort akte die men in Antwerpen net als elders voor de notaris liet opmaken, waren de leerjongencontracten. Daarin werd bepaald hoe lang de leerling in de leer zou blijven en dat hij gedurende die tijd kost, inwoon,

---

72. Catlyne Cornelissen en de zussen Geeraerts: SAA, N 1473 (M. Fabri) f°9r°-v° (08.02.1564).

73. Caspar Rouck en Clara Draecx: 8 jan 1526 en 24 juli 1531 (not. J. de Platea) in Strieder, *Notariatsarchiven*, 39 en 59 en anderen op 73, 121, 217, 225, 229, 268, 284, 292, 305, 307, 311, 312, 383. Een aanwijzing voor een verslechtering van de sociale positie van de vrouw in Duitsland wordt gevonden in de afname van het aantal zelfstandig door vrouwen opgemaakte testamenten ten voordele van testamenten van echtparen. Wiesner, *Gender, church and state*, 91. In Engeland zouden vooral weduwen alleen testamenten hebben opgesteld. A.L. Erickson, *Women and property in early modern England* (Londen en New York) 223-236. Gezien het immense aantal notariaatsminuten, zou dit voor Antwerpen ook een interessante studie kunnen zijn.

74. 6 en 29 juli 1550 (not. S. Herthogen) in Strieder, *Notariatsarchiven*, 256.

75. Een manier waarop vrouwen in Engeland de 'coverture' konden omzeilen en ondanks hun onmondig status toch zeggenschap houden over hun bezittingen. Erickson, *Women and property*, 223-236.

76. Gnoetingen en Crop, 30 maart 1525 (not. J. de Platea) Strieder, *Notariatsarchiven*, 14. andere voorbeelden: 192, 319, 381.

77. Sgreeven en Imhof, 7 juli 1559 (not. S. Herthogen) Strieder, *Notariatsarchiven*, 316.

78. Volckmar en Matheussen, 28 sept 1562 (not. Van Loemele) Strieder, *Notariatsarchiven*, 380.

kleding en verzorging zou krijgen.⁷⁹ Man en vrouw konden samen hun zoon in de leer doen of zich er gezamenlijk toe verbinden een leerjongen aan te nemen.⁸⁰ Dit laatste was het geval van de koopman Bernaert Tymbach én zijn vrouw Margriete Kareets die samen Aerdeken Wiggheers, de zoon van de koeckenbakker en weduwnaar Henrick Wiggheers, aannamen als leerjongen.⁸¹ De verantwoordelijkheid van Margriete Kareest was niet te onderschatten, vooral omdat zij enkele jaren later al weduwe werd en dus alleen verantwoordelijk was voor Aerdeken en diens opleiding.⁸² Een goed half jaar later sloot ze een handelscontract af met Arnout de Besoit, de compagnon van wijlen haar echtgenoot.⁸³ Vrouwen konden dus niet alleen handelscontracten afsluiten met andere vrouwen, zoals Katharina Leeck en Anna Janssens deden, maar ook met mannen.⁸⁴ Een jaar later hertrouwde Margriete echter met een zekere Franchoy's Gielis, die als haar echtgenoot en momboor in haar naam optredend, het contract dat aan de basis lag van de handelscompagnie tussen Margriete en Arnout du Besoit ongeldig liet verklaren.⁸⁵ Dat wil niet zeggen dat het zonder Margrietes toestemming gebeurde, daar is zelfs weinig tot geen kans toe. Maar het is wel tekenend dat de compagnie werd ontbonden juist wanneer ze hertrouwde, en dan nog wel door haar echtgenoot. Immers, volgens de letter van de wet mocht zij als gehuwde vrouw blijven handeldrijven, onafhankelijk van haar echtgenoot, maar onder voorbehoud van diens stilzwijgende goedkeuring.

Van de 27 akten in de minuten van de notarissen Fabri waarin vrouwen optraden, hadden er elf te maken met de aanstelling van een procureur. Zowel weduwen als alleenstaande en gehuwde vrouwen lieten om uiteenlopende redenen procureurs benoemen.⁸⁶ In sommige gevallen werden die procureurs

---

79. In het veertiende-eeuwse Gent vinden we zelfs verwijzingen naar leercontracten voor gehuwde koppels, waarbij man en vrouw samen een beroep leren. Nicholas, *The domestic life*, 85.

80. Zo sloten de boekdrukker Nicolaes van Asse en zijn vrouw Adriaene van den Putte een contract dat hun achttienjarige zoon Peter voor vier jaar 'knecht en leerjongen' zou zijn bij Conradt Evervelt boekdrukker te Keulen. 21 nov 1555 (not. S. Herthogen) Strieder, *Notariatsarchiven*, 295-296 Merk op dat de moeder mede het contract afsloot. De ouderlijke macht was inderdaad een gedeelde zaak.

81. 11 mei 1538 (not. S. Herthogen) Strieder, *Notariatsarchiven*, 102.

82. 29 nov 1544 (not. S. Herthogen) Strieder, *Notariatsarchiven*, 171.

83. 3 juni 1545 (not. S. Herthogen) Strieder, *Notariatsarchiven*, 181.

84. Ook in Gent hadden vrouwen vaak mannelijke handelspartners. Nicholas, *The domestic life*, 95.

85. 18 nov 1546 (not. S. Herthogen) Strieder, *Notariatsarchiven*, 411.

86. Helena, de weduwe van Francisco de Marliano in SAA, N 1473 (M. Fabri) f° 6v° (13.12.1563); Cornelia Halle in SAA, N 1476 (P. Fabri) f° 58r° (31.05.1575); Jehanne Parijs in SAA, N 1476 (P. Fabri) f° 9r°-v° (06.05.1574); Anna Rogiers in SAA, N 1473 (M. Fabri) f° 13v° (17.05.1564); Agneete Schelen in SAA, N 1473 (M. Fabri) f° 1v° (? .09.1563); Marie de Smit in SAA, N 1476 (P. Fabri) f° 68r° (12.09.1575).

aangesteld voor een welomschreven zaak: om beroep aan te tekenen tegen een vonnis, of om aangeslagen goederen terug te kopen, om de opdrachtgever te verdedigen in een rechtszaak in het buitenland, ter vervanging van een vorige procureur, enz.⁸⁷ Soms kregen vrouwen ook volmachten van mannen: Gertrud, weduwe van Hans Croes, kreeg volmacht van Jan Chiertels, koopman uit Brugge, om voor hem goederen te kopen.⁸⁸

De tweede meest voorkomende soort akten opgesteld voor vrouwen bij de notarissen Fabri zijn optekeningen van protesten, vooral dan wegens niet-betaling van schulden (van wisseloperaties en commerciële leningen op korte termijn).⁸⁹ Anderen lieten dan weer schuldbekentenissen opstellen.⁹⁰ Obligaties konden ook gebruikt worden om schulden af te betalen.⁹¹

Bij de notaris konden vrouwen alleen optreden. Daar was hun handtekening wel bindend. De meest voorkomende optekeningen betreffen huwelijkscontracten en testamenten, volkomen legale middelen waarmee vrouwen hun economische macht op het nageslacht of binnen hun relatie konden doen gelden. Ze vorderden zelfstandig, bekenden schulden die niet in de gemeenschap van goederen vielen, lieten handelscontracten opstellen en kregen volmachten. Daarentegen is het opmerkelijk dat om een handelscontract te verbreken, de echtgenoot weer aanwezig was, terwijl dit eigenlijk niet hoefde, net zoals in het proces van de eerdergenoemde Anna van Deventer.

Vrouwen en handelstransacties

Dat vrouwen erg actief waren als (van hun man) onafhankelijke handelaars staat buiten kijf. De mogelijkheid om zich van hun, in theorie, onbekwame status te ontdoen, als 'openbare koopvrouw' grepen vele vrouwen met beide handen aan. Tijdens de jaren 1516-1585 waren gemiddeld tien vrouwen per jaar goed voor zeven procent van de nieuwe leden van het meerseniersambacht.⁹² Zij waren bijna allen actief als kleinhandelaarster, terwijl vele mannen als kleinproducent lid werden.⁹³ De handel was veruit de populairste en lucratiefste beroepssector voor mannen tijdens de woelige jaren kort voor de Val

87. SAA, N 1473 (M. Fabri) f°19v° (25.01.1565); SAA, N 1473 (M. Fabri) f°16r° (28.09.1564); 31 aug 1526 (not. J. de Platea) Strieder, *Notariatsarchiven*, 49; SAA, N 1476 (P. Fabri) f°79r° (29.10.1575).

88. 26 maart 1526 (not. J. de Platea) Strieder, *Notariatsarchiven*, 39-40.

89. SAA, N 1476 (P. Fabri) f°8r° (26.04.1574), f°36r° (21.11.1575), 72r° (20.11.1575), f°78v° (25.10.1575); SAA, N 1473 (M. Fabri) f°17r° (13.10.1564) en N 1476 (P. Fabri) f°8r° (26.04.1574).

90. SAA, N 1473 (M. Fabri) f°14r° (24.05.1564), f°15v° (21.08.1564).

91. SAA, N 1473 (M. Fabri) f°7r° (18.12.1563).

Marktafereel op de Meirbrug te Antwerpen alias Meir bij marktdag, door anonymus, Antwerpen, circa 1600 (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van België, Brussel).

van Antwerpen.⁹⁴ Dit geldt des te meer voor de alleenstaande vrouwen (meestal weduwen) die voorkomen in de uitzonderingsbelastingen van die periode.⁹⁵ Ook gehuwde vrouwen zonder koopvrouwenstatuut waren in deze sector actief, zoals valt af te leiden uit de processen en notariaatsminuten. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit de privé-correspondentie tussen Jan Gillis, pensionaris van Antwerpen, en zijn vrouw, Ruth Beyerlinck. Tijdens zijn dienstreizen in de jaren 1570 houdt zij de touwtjes en de beurs stevig in handen: zij ontvangt gel-

92. Van Aert, 'Van appelen tot zeemleer', 127-131, 139-142. Dit vrij lage cijfer omvat niet de vrouwen en dochters die hun mannelijke familieleden hielpen (en dus geen onafhankelijke status genoten), noch de weduwen die de zaak van hun overleden echtgenoot bleven uitbaten (wel met een onafhankelijke status, maar ze moesten zich niet als nieuwe leden inschrijven). Het aandeel van de vrouwen binnen de Meerse zou oplopen tot meer dan twintig procent op het einde van de achttiende eeuw.

93. Mannen waren actief in beroepen zoals hoedenmaker, tingieter en andere producerende activiteiten, waarin geen of amper vrouwen te vinden zijn. Van Aert, 'Van appelen tot zeemleer', 133-136.

94. Jan Van Roey, 'De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienstkeuze', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique* 47 (1968), 239-257 (242).

95. Vrouwen vormden tien procent van de belastingbetalers. Van Aert, 'Van appelen tot zeemleer', 116.

den van verlopen renten, beheert de bezittingen, verhuurt en verkoopt immobilia, en dat alles zonder melding te maken van een andere manspersoon, of van een volmacht die haar verleend zou zijn door haar echtgenoot.⁹⁶

De certificatieboeken, waarin de handelscontracten en -transacties zijn opgenomen, geven een goed beeld van de handelspraktijk. Zowel weduwen, gehuwde als ongehuwde vrouwen komen als koopvrouwen in de certificatieboeken voor. In sommige zaken kregen ze een vreemde voogd toegewezen, bijvoorbeeld wanneer ze zich borg wilden stellen voor hun echtgenoot, zoals de wet dat inderdaad verplichtte.⁹⁷ Vaker traden ze echter geheel zelfstandig op, zoals het koopvrouwen betaamde. Kwitanties en schuldbekentenissen voor geleverde of te leveren koopwaar maken het grootste volume van de opgetekende zaken in de certificatieboeken uit. Soms zaten beide echtelieden in dezelfde soort handel, maar kon de vrouw toch onafhankelijk optreden.⁹⁸ Vrouwen beperkten zich niet tot handel in zogenaamde typisch 'vrouwelijke' producten zoals textiel: in 1554 vond ik één koopvrouw in harnassen.⁹⁹ Soms vermeldde men enkel 'koopwaren', op andere momenten werden die waren gepreciseerd, zoals de 'waren ende coopmanschappen' van Willemyne Wouters, die nader gedefinieerd werden als 'spellen coperdraet'.¹⁰⁰ Marie Baecx stelde Willem Benoot aan, om niet nader gedefinieerde koopwaren voor haar te gaan halen in Frankfurt.¹⁰¹ Sommige vrouwen waren relatief tot zeer kapitaalkrachtig, zoals Johanna van Oeyenbrugghe, weduwe van Franchois vanden Heetvelde, uit Mechelen, die Kesselt van Eelen aanstelde om in haar naam drie huizen, die ze te Antwerpen bezat, te verkopen voor elk een rente van 50 gulden per jaar en haar dan dat geld te laten toekomen.¹⁰² Andere koopvrouwen verdedigden hun waren tegen de ambtelijke molens. Gheertruyt Roomssen, erkende openbare koopvrouw, liet expliciet optekenen dat de balen lijnwaad die in het echtelijke huis werden aangetroffen, haar persoonlijke koopwaar waren en niet mochten worden opgenomen in de inventaris, opgemaakt bij het overlijden van haar echtgenoot Lambrechte Burckhuys.¹⁰³ Alle vermelde vrouwen waren expliciet 'koopvrouw', toch werd vaak (wijlen) hun echtgenoot en zijn beroep vermeld als verdere identificatie.

96. Gilberte Deguelde, *Inventaris op de nagelaten documenten van Jan Gillis, pensionaris van Antwerpen (1556-1581)*, PK 476-483 en 509-510, (Stadsarchief Antwerpen, 1995 (1983)) 12-15.

97. Margriete Kints, koopvrouw, en Merten Putaeu, suikerbakker. SAA, cert 18 (1562) f° 114 r°.

98. Clara van Oort SAA, cert 30 (1569) f° 190v°. Pauline Brugmans. SAA, cert 28 (1568) f° 145v°.

99. SAA, cert 9 (1554) f° 201v°.

100. Echtgenote van Adriaen Criecke, ook koopman. SAA, cert 29 (1569) f° 157v°.

101. Echtgenote van Anthonis vanden Eynd. SAA, cert 30 (1569), f° 146v°.

102. SAA, cert 9 (1554) f° 62r°.

103. SAA, cert 7 (1551-1552) f° 198r°. Het sterfhuis was het rijke 'Den Wolsack' op de Oude Beurs.

De firma della Faille had vrouwelijke in- en verkoopsters in Antwerpen en buitenland, terwijl de dochters en vrouwen della Faille geen actieve handeldreven, maar wel geld in het familiebedrijf pompten. Zelfs de dienstmeiden investeerden een deel van hun loon. Eén van de belangrijkste privé-geldschie- ters was een vrouw, de zijdekoopster Johanna Le Fer.¹⁰⁴ Enkele Antwerpse vrouwen speelden ook een rol in de lucratieve specerijenhandel en in het zee- verzekeringswezen.¹⁰⁵ Het indrukwekkendste waren de enorme winsten, die Anna Janssens, eenmaal weduwe geworden, met haar kapitalistische aanpak wist te boeken.¹⁰⁶ Als volwaardige onderneemster evolueerde zij op de Antwerpse immobiliemarkt, zonder mannelijk voogdijschap.¹⁰⁷ Haar succes was verbazingwekkend, haar onafhankelijkheid niet.

Besluit

Drie vragen hebben we trachten te beantwoorden: 1. Wat was het verschil tussen norm en praktijk in de rechtspositie van Antwerpse vrouwen? Hierbij hebben we bekeken (1a) of het Antwerpse recht veranderingen onderging tijdens de zestiende eeuw en (1b) of er sprake was van een ‘speling’ die vrouwen meer vrijheden bood. 2. Om deze resultaten in perspectief te plaatsen hebben we de Antwerpse situatie vergeleken met die in Hollandse steden (vooral: Amsterdam en Leiden). 3. Ten slotte hebben we bekeken wat deze resultaten zeggen over de status van vrouwen in de overdracht van bezit: werden zij vooral beschouwd als ‘carriers or creators of property’?

Allereerst, er valt weinig of geen verandering te bespeuren in de juridische status van Antwerpse vrouwen tijdens de zestiende eeuw, noch verbetering, noch verslechtering, noch in theorie, noch in praktijk.

Vervolgens, alle Antwerpse vrouwen, zelfs gezinshoofden, waren in theorie bevoegd – en dit in tegenstelling tot de Hollandse alleenstaande vrouwen. Met uitzondering van ‘koopvrouwen’ hadden alle vrouwen bij het stellen van de meeste rechtshandelingen – in theorie althans – een echtgenoot of een andere voogd nodig. De uitzondering voor de koopvrouw gold in Amsterdam enkel de

104. Wilfrid Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16de eeuw* (Brussel 1959).

105. Jan Albert Goris, *Les colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567* (Leuven 1967) 250; Brulez, *De firma Della Faille*, 486.

106. Hugo Soly, ‘De Antwerpse onderneemster Anna Janssens en de economische boom na de vrede van Cateau-Cambrésis (1559)’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 52 (3-4) (1969), 139-164.

107. Zij behoorde tot de Antwerpse economische elite en betaalde haar belastingen vaak samen met o.a. haar schoonzoon, één van haar vennoten. Van Aert, ‘Van appels tot zeemleer’, bijlage op CD-Rom.

gehuwde vrouwen, aangezien meerderjarige alleenstaande vrouwen hun eigen zaken mochten beheren, zonder mannelijke inmenging, en dus geen uitzonderingsstatus nodig hadden. In Antwerpen echter hadden ook alleenstaande vrouwen zulk een status nodig. De uitzondering voor de koopvrouw gold alleen haar handelswaar en niet haar persoonlijke bezittingen, bijvoorbeeld geërfde immobilia. In de praktijk echter zien we vrouwen vaak zonder voogd optreden of werd de voogd enkel pro forma aangesteld. Een vrouw kon op bijna elk moment haar eigen bezittingen en die van haar kinderen verdedigen, zelfs tegen haar voogd of echtgenoot. Daarentegen merken we dat een koopvrouw, die in theorie haar eigen contracten kon afsluiten, in de praktijk wél een man nodig had om een samenwerkingscontract ongedaan te maken (wat niet het geval was om de samenwerking te initiëren). Mannen wilden kennelijk controle houden wanneer een vrouw geld verdiende voor zichzelf, en niet enkel het bezit van haar kinderen beheerde en zelfs vergrootte. Daarbij mogen we toch het emanciperende effect van de koophandel niet uit het oog verliezen, aangezien zulk een groot percentage vrouwen in deze sector actief was, en dus van het statuut van koopvrouw kon genieten, en zonder momboor kon optreden. Maar we mogen de koopvrouwen ook niet idealiseren, want de praktijk was iets minder rooskleurig dan de theorie doet vermoeden.

De verschillen tussen het zestiende-eeuwse Antwerpen en het zeventiende-eeuwse Holland lijken in theorie echter veel groter dan in de praktijk: de onmondigheid van Antwerpse meerderjarige ongehuwde vrouwen en weduwen had blijkbaar niet veel invloed op hun dagelijkse leven of zelfs op hun rechtsgang. De aangestelde voogd in processen bleek evenveel ad hoc en pro forma te zijn, als voor hun zeventiende-eeuwse Leidse lotgenoten. Enkel de mogelijkheid om zonder (pro forma) momboor verkoopsakten op te stellen was in Leiden wel en in Antwerpen niet mogelijk. De situatie van gehuwde vrouwen was kennelijk overal gelijk, huwelijkscontracten waren wijd verspreid en testamenten konden alleen worden opgesteld. Wel werden Antwerpse echtgenotes beter beschermd tegen misbruik van hun goederen door hun echtgenoot, aangezien een man noch de gemeenschappelijke goederen, noch de persoonlijke bezittingen van zijn vrouw kon verkopen zonder haar expliciete instemming, in tegenstelling tot Holland. De Antwerpse weduwe had ook het hoederecht over de kinderen, ongeacht of ze hertrouwde of niet. Wat niet het geval was voor haar Amsterdamse lotgenote.

Alleen al op basis van de wettelijke norm lijkt het niet dat de vrouw enkel werd beschouwd als een 'doorgeefluik', om het fortuin van haar vader en haar echtgenoot door te geven aan haar zonen.¹⁰⁸ Vrouwen werden ook gepercipieerd als 'creators' en niet enkel als 'carriers of property': zij erfden een gelijkwaardig deel, hadden zeggenschap over de bestemming van hun bezittingen,

---

108. Howell, *The marriage exchange*, 233-234; Erickson, *Women and Property*, 235.

beheerden hun eigen renten en andere financiële middelen die zij vaak, dankzij een huwelijkscontract, buiten de gemeenschap van goederen konden houden, konden testamenten laten opstellen zonder mannelijke inmenging en verdienden hun brood op een onafhankelijke manier als koopvrouw.

De onmondige status van Antwerpse weduwen reflecteerde minder dan in Holland hun rol als gezinshoofd, maar in praktijk traden ze wel even zelfstandig op. Net zoals de ongehuwde meerderjarige – maar onmondige – Antwerpse vrouwen even onafhankelijk optraden als hun ontvoogde Hollandse lotgenotes. De status van de koopvrouwen was vergelijkbaar, ook al was de echtgenoot in Antwerpen medeaansprakelijk. Antwerpse echtgenotes en weduwen werden financieel beter beschermd en kregen altijd voorrang wat het hoede-recht over de kinderen (en hun erfenis) betrof. De moeder-weduwe kreeg de taak toebedeeld de erfenis van de kinderen te beheren en te beschermen. Het kerngezin – of wat ervan overbleef – primeerde op alles, zelfs op de onmondige status van de vrouw. Omgekeerd primeerde het in de praktijk ook op de ontvoogde status van de koopvrouw, aangezien haar echtgenoot een grotere rol speelde dan voorzien.

Over de auteur

Laura Van Aert (1980) studeerde in 2002 af aan de Vrije Universiteit Brussel als sociaal-economisch historica van de nieuwe tijd op het onderwerp koopvrouwen in Antwerpen in de zestiende eeuw. Daarna werd zij werkzaam aan de Universiteit Antwerpen, waar zij een proefschrift voorbereidt met de titel 'Leven of Overleven? Kleinhandelaars te Antwerpen tijdens de 'Siècle de Malheur', ca. 1648-1748'. Zij is lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen.

E-mail: laura.vanaert@ua.ac.be